

Kiss Andor

„Megtalálni a szabadság rendjét"

Bibó István életművéről

A Bibó István életművéről szóló – 1992. november 5-7. között megtartott – konferencia válogatott, szerkesztett anyagából született meg Dénes Iván Zoltán szerkesztésében A hatalom humanizálása¹ című kötet, melyet hosszú hallgatás után 1999- ben követett a Bibó István szellemi műhely munkájaként napvilágot látott A szabadság kis körei² című tanulmánykötet. A sorozat harmadik – a szerkesztő Dénes Iván Zoltán szerint egyben utolsó – darabja a 2001-ben – Bibó István születésének 90. évfordulója alkalmából – kiadott Megtalálni a szabadság rendjét című Bibó István életművéről szóló tanulmánykötet, melyet elődjéhez hasonlóan a Bibó István szellemi műhelyben folyó munka „inspirált és ösztönzött”.

Ez utóbbi könyvben tizenkettő tanulmány és kettő forrás kapott helyet. A kötet szerkezete az előző tanulmányokból jól ismert formailag négyes, tartalmilag hármas felosztást követi, mely alatt a „problémák és előfeltevések”, „hatások és párhuzamok”, „források” szegmenseit értem.

A következőkben a kötet tematikáját megtartva tárgyalom az egyes szerzők tanulmányait, mivel a dolgozatok jelentősebb része a tanulmánykötet címében meghatározott kérdéskörhöz kapcsolódva, egymást kiegészítve, de kevésbé egymásra utalva, építve foglalnak helyet.

Balogh Iván – kapcsolódva az 1995-ös tanulmányához³ – a politikai hisztéria után a politikai egyensúly bibói alapfogalmának társadalomelméleti előfeltevéseit helyezi szemlélődésének fókuszába. Kiindulópontként rögzíti, hogy Bibó István 1935-ös jogelméleti disszertációjának, a Kényszer, jog, szabadságnak⁴ társadalomelméleti előfeltevései alkotómunkásságában mindvégig fellelhetők. A szerző a változás és állandóság, azaz a tényelemek (erőviszonyok) és értékelemek (elvek) balanszírozásának bibói technikáját vizsgálva rekonstruálja a '30-as évek közepére kialakult sajátos érvelési stratégiát, melynek lényege a probléma megoldása. Balogh Iván – elfogadva H. Szilágyi István megállapítását – e stratégiát vizsgálva mutatta ki a bibói „harmadikutasság” lényegét, miszerint értékduólok összefüggéseit, s nem különállásukat vette kiindulópontnak.⁵ A problémamegoldás egyedi módszerét, mely determinálja Bibó eredeti szabadságelméletét, a Horváth Barna nevével fémjelzett szinopszis-elmélet meghaladásából, s Nicolai Hartmann szellemi teljesítményének – bergsoni kifejezéssel lefedve –, a „spontaneitás törvényszerűségének”, tehát a saját és az idegen törvényszerűségek együtt szemlélése adja. A módszer velejeként fogalmazódik meg a valóság reális szemléletéből eredő objektivizáció, az az eljárás mód, melynek során a valóságot olyan tárgyasult tudássá tudjuk átalakítani, mely a valóság meghamisítása nélkül válik a társadalom kohézív tényezőjévé. A módszert vizsgálva fűzi egy gondolatsorrá Balogh a „kényszer” – „félelem” – „objektivizáció” – „primer élmények” – „hamis helyzetek” – „szabadság” – „uralommentes társadalom” fogalmakat. Balogh Iván Mannheim és kiemelten Hajnal inspirációjaként kezeli az elmélet histográfiai ágyazottságban történő alkalmazását. A bibói kérdés: hogyan lehet a valóság megélését rendszerezni, értékelni, felhasználni. E kérdés, s a megalkotott válasz elvi megfogalmazása olvasható ki Balogh Iván tanulmányából, és Bibóhoz csatlakozva fejt ki a kölcsönös szolgáltatásokra épülő társadalom létigényét. Balogh Iván – több szerzőtársához hasonlóan – igen nagyvonalúan kezeli a hivatkozásokat, a kisebb

pontatlanságoktól (12.p./3. idézet) eltekintve szükségesnek tartom azokat az eseteket kiemelni, ahol jelzés nélkül hiányzik egy – egy sor az idézett szövegből: 12.p./6. hivatkozás: „...amit elemi csapásnak ismer fel, elégtételt szerez...” – helyette „amit elemi csapásnak ismer fel, vállalja az erkölcsi felelősséget azért, amit a maga hibájának tulajdoníthat, elégtételt szerez...” VT I. 376.; 13.p./7. hivatkozás: „...ember közti viszonylatokból jön létre és ezek alaptermészetük szerint...” – helyette: „...ember közötti viszonylatokból jön létre, és ezekben a különböző erőviszonyok nyilvánulnak meg, s ezek alaptermészetük szerint...” MTA KK Ms 5116/19. 22-23.p.6

Perecz László Bibóhoz, mint az antispekulatív szerzőhöz kíván nyúlni. Vizsgálódásait Bibó korai filozófiai ismeretszerzésétől indítva fűzi egybe a bibói látásmód elemeit, melyek a racionalizálás – humanizálás folyamatait ívelik át a valóság köré szerveződve. A tanulmány szerzője a tény és értékvilág kapcsolata mentén rokonítja Bibó István módszerét a fenomenológia, a paradigmaelmélet, a kritikai racionalizmus elveivel, s e kérdéskör kapcsán emeli be Horváth Barnát, Nicolai Hartmant s Bergsont a rekonstrukció szövetébe. A valóság – realitás s „hamis ideológia” szerepét vizsgálva emeli ki Bibó marxizmus-kritikáját, melyben érzésem szerint kisebb hangsúlyt kapott az érdek – érték és az etika kapcsolata, mint amelyet a szerző Az Európai társadalomfejlődés értelme című tanulmányában szánt neki, főként a VT III. 119-123.p. ismeretében. A „Bibó és a filozófia” viszonya fejezet végére bontakozik ki az antispekulativitás mellett egyfajta bibói spekulatív filozófiai áramlat. A neokantizmus meghaladásában megjelenő alternatíva-keresés a spekulatív gondolkodásának első fázisa. A rendszeralkotás igénye azonban az európai társadalomirányítási technikák fokozatos racionalizálásának és humanizálásának, a célként megjelenő hatalom átmoralizálásának folyamatként való egyben-szemlélésében bontakozik ki teljességében, melyben Bibó késői korszakában az emberkép filozófiai antropológiája adja meg az alaphangsúlyt, melyre építve láthatóvá teszi a szabadságintézmények evolúcióját – revolúcióját, mindezt a sajátos bibói társadalomtörténeti ágyazottságban elhelyezve, így alkotva meg egy antropológiai – történefilozófiai alapot.

Rácz Sándor tanulmányában az európai kultúra, politika működési mechanizmusát meghatározó szabályokat, társadalomszerveződési elveket egységben, viszonyítási pontként szemlélő Bibót rekonstruálja. A szerző szerint Bibónál a normatív szemlélődés a közéleti szféra sajátos modelljében s e modellt megvalósító ideológiában ragadható meg. Szemléletesen mutatja be az értelmezési keretet, melyben deduktív módon érték- és normaválságból kiindulva állítja fel Bibó közösségi viszonyrendszerét, mint egyfajta szocializációs norma keretét, melyben megvalósul a politikai intenciók realizálhatósága. A Bibó által megalkotott modern társadalom szerveződési és szervezeti modelljének kialakulását a jól ismert társadalomtörténeti folyamat bemutatásából emeli ki. Vizsgálódása inkább történeti, mintsem filozófiai jellegű. A politikum fejlődésének – a szerző általi – bemutatásához kérdések párosulnak: a polgár fogalmának kialakulása figyelhető-e meg Bibó görög demokráciáról szóló elemzéseiben, illetve nem lett volna-e szükséges az antik demokrácia bibói konklúzióit kritikai kontextusba helyezni a rekonstrukció helyett. Az úr – szolga viszony kérdése, s az ehhez kapcsolt „félelem” kérdése – véleményem szerint – Bibónál az európai közösségi fejlődésben meghatározóbb jellegű, mintsem, hogy lábjegyzetes hivatkozásként jelenhessen meg. Az sem vált világossá, hogy közösségi avagy társadalmi szerveződési modell-e a városállam (ld.: 59-60.p.). A szerző szerint Bibó abban látta az áttörést, hogy a társadalomszervező elv a kölcsönösség játékszabálya lett, azonban kérdéses, hogy a hangsúly a közösségi kis öntevékeny egységeken avagy a társadalmi szervezésben megjelenő kölcsönösségen van-e? A keret kitöltése után Rácz Sándor a Bibó által helyesnek látott társadalmi struktúra megfogalmazásába fűzi bele a közösségi spontaneitást s az ehhez kapcsolódó egyensúly

s társadalmi flexibilitás igényét, a hatalom moralizálását, a szolgálattá, erkölcsi feladattá nemesített hatalmat, a demokratikus legitimitást, a szabadság elméletét, az intézményes formáit, azaz népszuverenitást s a hatalommegosztást. Konklúzióként kiemelte a társadalmat orientáló ideák szerepét, melyek a valóság értelmezésében s a hatalom kontrollálásában kapnak szerepet. A hivatkozásban fellelhető elírásokon túl (Id.: 12., 29., 31., 35., 38., 42-46. jegyzetekben elírt oldalszámok)7 érzésem szerint a tanulmány merítési bázisában helyet kellett volna kapnia Bibó szegedi előadásorozatának részét képező politikatörténeti forrásanyagának s az elit kérdéskörének.

Miként válik Bibónál a nemzeti kisebbségek, s maga a nemzet kérdésköre a demokráciát stabilizáló tényezővé? Tanulmányában erre keresi a választ Eiler Ferenc, ahogy Kovács Gáborra hivatkozva megfogalmazta: „...az európai fejlődés lényege két egymással összefüggő, egymásra kölcsönösen ható, valójában egymástól elválaszthatatlan program fokozatos érvényre jutásában ragadható meg: a nemzeti és a szabadságprogramban.”8 A szerző összegzi Bibó István nemzettel, nemzetfelfogással, modern nemzettel, nemzeti kisebbséggel, önrendelkezéssel, területi rendezéssel, legitimitással kapcsolatos gondolatait, megformázza a hozzájuk kapcsolódó ideák alakjait, abban az értelemben, ahogy azt Percz Lászlónál megleltük. Azonban arra a kérdésre, hogy milyen módon járul hozzá a nemzet mint a közösséget határoló keret a demokrácia egyensúlykereséséhez, választ nem kapunk. Válasz csak arra a kérdésre olvasható ki a szövegből, hogy mi történik, ha a modern nemzetté alakulás folyamatában negatív deformáló erők kapnak szerepet. Mi történt a kelet-közép-európai régióban, milyen folyamat eredményeképpen vált valósággá a XX. századi embertelen gerondícium. Ebben a kontextusban tárgyalja Bibó szerepét a '40-es évekbeli kitelepítésekkel kapcsolatban, meghatározva azt a hasítékot, melynek mentén vizsgálható a szereplő szerephez való viszonyának változása. Igen szemléletes a „kétféle” Bibó behatárolása. A jegyzetmegadásban rendkívül zavaró a hibás hivatkozás, mely egyrészt adódik a helytelen oldalszámozásból (Id.: 12.-19., 21., 28., 30. hivatkozásnál), másrészt a VT-ok kötetének megadásából (Id.: 12-22. hivatkozásnál VT I. helyett helyesen VT IV.), harmadrészt a 35. hivatkozás nem található a VT II. 244.p.-n. Mindezekon kívül az egyik idézetben elírások is szerepelnek (76.p./4. hivatkozás: „... felruházta mindazokkal a meleg és. századi közvetlen érzésekkel...” ; helyesen: „... felruházta mindazokkal a meleg és közvetlen érzelmekkel...” VT I. 310.p.) A 77. oldalon az egynyelvűvé vált nemzetek kérdésével kapcsolatban – Bibóra s általa Ortégára hivatkozva – a tanulmány szerzője azt írja, hogy a modern nemzetek nem az egynyelvű emberek tömörülésével jöttek létre, hanem „Csak később váltak egynyelvűekké, méghozzá úgy, hogy a megteremtett nemzeti kereteket valamely ezen belül élő nép politikai vagy számbeli hegemoniája egynyelvűvé tette.”9 Bibó azonban nemcsak a politikai és a számbeli hegemoniát emeli ki, hanem a kulturális hegemoniát is a VT I. 319.p.-n.

Erdődy Gábor tanulmánya eredeti ötletre építve a Bibó István-i XIX. századi torzult német fejlődés képét kitágítva rekonstruálja. A folyamat bibói ívét elfogadva s megtartva ír azokról a pozitív alternatívákról, melyeket Bibó a téma megközelítési módja miatt kevésbé, vagy egyáltalán nem érintett, de a történetírásnak egyébként fontos jelenségei és kérdéskörei. Így lényegében párhuzamosan futtatja a bibói és a saját történeti szálát, melynek lényege a XIX. századi németországi, „elsősorban délnyugati térség tradícióira támaszkodó alkotmányos, liberális és demokratikus ellenkontinuitásnak a rekonstrukciója.”10 Mindezek mellett jelennek meg azok a bibói gondolatok, melyek a modern közösségi érzés kiteljesedéséből megszületett modern nacionalizmus kérdésével kapcsolódnak össze. Így veszi sorra a szerző a megszülető német nacionalizmust determináló folyamatokat, melyek alapkövei lettek annak az exkallációnak, melynek tragikus záróköve a hitleri Németország lett. Erdődy Gábor a tanulmányaiban már

megszokott módon hivatkozásokkal nem terhelte le olvasóját, így elírásokat még véletlenül sem véthetett.

Nagy J. Endre tanulmányának célja: tetten érni a Bibó István-i életműben a gondolat és cselekvés eggyé válásában megmutatkozó politikai bölcslet. A rendszerré nem formált politikai filozófia rekonstrukciója egybefonódik a bibói politikai bölcsesség megformálásának szándékával, mely bölcs világlátássá is emelkedett, s mindvégig toleráns, de nem önfeladó; s megőrizte vallásos jellegét, de nem teoretikus. Kiemelte a valóságérzék, realitás, korlátokon való felülemelkedés képességét, melynek a morális szegmense mellett a cselekvő is szerepet kap. Bibó cselekvése kezdetben csupán az elmélet megalkotásában jelentkezik, de a megalkotott ideálnak realizált bizonyítása önmaga 1956-os választása volt, amikor a Parlamentben maradt utolsó kormánytagként elmondta a november 4-i nyilatkozatát. A moralitás, emberi méltóság és forradalom összekapcsolásának irányába kiterjesztett szemléletmód Bibó „eredeti választása”. Ennek a választásnak a miértjét vizsgálja a szerző Weber –Manheim – J.P. Sartre elméleti okfejtéseinek keresztül, hogy végső konklúzióként az 1933–35-ös bécsi és genfi hatásokat emelje ki, hivatkozva az 1935. április 16-án Reitzer Bibónak írt válaszlevelére. A tanulmány másik szándéka bizonyítani, hogy Bibó munkásságában egy olyan mérvű cezúra fedezhető fel 1935-ben, melynek folytatásaként megélt alkotói munka semmi esetre sem eredeztethető a korábbi vizsgálódások tárgyaiból, módszeréből. Nagy J. Endre – ellentétben a kötet szerzői közül Balogh Ivánnal, Percz Lászlóval, Kovács Gáborral – azon a véleményen van, hogy nincs folytatása a Kényszer, jog, szabadság című ifjúkori műnek Bibó István későbbi alkotói munkásságában. Polemizálás, gondolhatnánk ezt a tanulmány írójának bevezetőjéből. De valóban polémia, vagy csak egymás melletti elbeszélésből fakad az eltérés? Véleményem szerint a szerző gorcsövét – a fentebb említett szerzőkkel ellentétben – nem Bibó István vizsgálódási módszerére, hanem alkatára, szociális érzékenységének okaira fókuszálja. Így a megközelítési mód a „szociokulturális és társadalomstrukturális” mezőben határolt.

Az elfelejtett avagy háttérbe szorított parasztpolitikus képét fixálja Lugosi András tanulmányában. A demokrácia és a magyar parasztsors kérdésének méltánytalanul elhanyagolt összefüggései mellett betekintést nyújt a Nemzeti Parasztpárt történetébe. A szerző, hasonlóan Nagy J. Endréhez, Bibó társadalmi érzékenységét helyezi előtérbe. A két szerző közötti azonosság a szülői hatások bemutatásában s a társadalmi struktúrában történő elhajlás megfogalmazásában figyelhető meg. Azonban míg Nagy J. Endre az 1935-ös élményt hangsúlyozza, addig Lugosi a népi mozgalom hatásának fontosságát emeli ki. A szerző identitásválságról s az ezzel egybefűzött szégyenérzetről ír, melyek feldolgozásával emelkedik ki Bibó a parasztromantika torz képét megélt társadalmi közegekből, s a lelkiismeret-furdalás helyett a parasztság társadalmi felszabadításának cselekvő politikáját propagálja. Aktívabb szerepet azonban a szerző szerint 1945 után a Nemzeti Parasztpárt megosztottsága, s az ezzel összefüggő Kovács–Erdei párharc miatt nem kapott. A tanulmány nem titkolt célja a közelmúlt Bibó-kritikájára adandó válasz, mely pontosan behatárolja e tanulmány menetét s mélységét is. Szerepet kap a '45–47 közötti bibói idealizmus, az ezzel szorosan összefüggő lelkiismeret-furdalás és az antiszemitizmus viszonya. Arra a vádra, hogy Bibó, mint egy meghatározó értelmiségi szereplő milyen szerepet játszott '45 után a kommunisták elfogadásában s az így megerősödő antidemokratikus irányváltásban, konkrét cáfolat nem született. Halvány cáfolatként jelentkezik, hogy a szerző szerint utólag talán jogosan bírálható Bibó, „hogy a magyar demokrácia esélyeinek számbavételekor nem vette eléggé figyelembe a külpolitikai tényezőt.”¹² Az antiszemitizmus vádjával szemben egyrészt megfogalmazza, hogy Bibó lelkiismereti válságban nem lehetett, szégyenérzetet nem érezhetett társadalmi csoportja két világháború közötti szerepe miatt, mert ezen már túljutott a zsidókérdésről írt

munkájában, valamint a népi mozgalomhoz való csatlakozás elősegítette a zsidósághoz való viszonyának felülvizsgálatát. A tanulmány egyetlen elírása: 151.p./37. hivatkozás: „...a történeti osztály vezetését lojálisan kezelő rétege...”, helyette: „...a történeti osztály vezetését lojálisan követő rétege...” VT I. 187.p.

Trencsényi Balázs Bibó Istvánt Szekfű Gyula, Szabó Dezső, Németh László mellett jeleníti meg a 30-40-es évekbeli korai írásokban megjelenő magyar alkat, s főként az elit funkciójára adott válaszaival. A szerző Bibó István „alkat-diskurzus”-hoz való kapcsolatát a válságirodalom hatásaként mutatja be, kiemelve Ortega, Spengler, Huizinga szerepét. A három szerző közül azonban csak az ortegai hatás fogható tetten mint az elit szerepe kapcsán megjelenő magyar közélet „(paraszt)romantikás” torzulásával egybefonódó „nemzetkarakterológia” ellenpontja. A szerző rövid fejtegetései után megállapítja: „Bibó – jellemző módon – a parasztságra alapozott mindenfajta kulturális kánont elvetett, de eközben a népiek politikai programjának legfontosabb, a parasztság emancipálásának elemeit beépítette saját gondolatmenetébe: különösen Kelet-Európában, „zárt és leszűkített” életforma jellemző rájuk-, „ugyanakkor az emberi egészségnek egy bizonyos tartalékát” képviselik, és a politikai rekonstrukció számára mindenféleképpen alapvető fontosságú a parasztság társadalmi igényeinek kielégítése.”¹³ A „jellemző módon” s a mondat második felében idézetként kiemelt paraszt-kép alatt érthetjük-e, hogy a szerző szerint Bibó István mégsem tudott sérülések nélkül kikerülni a nemzetkarakterológia bűvköréből? Az olvasó zavartságát erősíti az a tény, hogy a konklúzióból csak a „nemzeti alkat »lényegét« kutató esszencializmust” olvashatja ki,¹⁴ s a fentebbi mondat idézeteire megadott hivatkozási helyen a mondatban szereplő idézetek nem lelhetőek fel.¹⁵ Ellenben a VT I. 190.p-n Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában¹⁶ című tanulmányban a következőket olvashatjuk: „Második munkája, a Parasztok tartalmazza a leszámolást az idillikus, természeti környezetben élő, egészséges s a társadalom erőntalékát jelentő parasztság illúziójával.” A kérdés, hogy miért lett beemelve a paraszti idill a gondolatmenetbe? Mindezeket túl az alábbiakban jelzem azokat a hivatkozásokat, melyeket a VT-okban másként találtam meg. 192.p./ 78. hivatkozás: „...az emberi szükségletek mélyítésére, azonosítására ...”, helyesen: „... az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására...” VT I. 226.p.; 193.p./ 79. hivatkozás: „... s a gyakorlatban konszolidálódott ...”, helyesen: „... s a gyakorlatban kicsiszolódott...” VT I. 207.p.; 193.p./80. hivatkozás: „... sem a pénz helyes felhasználása...”, helyesen: „... sem a pénz helyes felhasználásának ...” VT I. 211.p.; 194.p./ 80. hivatkozás: „... az emberi mivoltunk ...”, „...stílussá és szellemé tennünk mindent ...”, helyesen: „... az emberi mivoltunk ...”, „...stílussá és szellemé tennünk mindazt ...” VT I. 160.p.; 194.p./ 83. hivatkozás: „... élésére nézve igen határozott rendben és egyértelmű erkölcsi meggyőződésben éltek.”, helyesen: „... élésére nézve ilyen határozott rendben és egyértelmű erkölcsi közmeggyőződésben éltek.” VT I. 213.p.; 194.p./86. hivatkozás: „... élmények tüzeiben kellene egységgé és közmeggyőződéssé érnie.”, helyesen: „... élmények tüzeiben egységgé és közmeggyőződéssé érnék, és a társadalom viszonylataiban tényleg érvényesüljön is.” VT I. 219.p.; 194.p./87. hivatkozás: „... erős közösségi kontroll alatt áll...”, helyette: „... erős közösségi ellenőrzés alatt áll...” VT I. 231.p.; 194.p./88. hivatkozás: „az egyszerű, együgyű, boldog »nép« életformája után sóvárog.”, helyette: „Dekadencia jele, ha elit köreiben homályos és meg nem fogható nosztalgia jelentkezik vagy hangoztatódik az egyszerű, együgyű, boldog »nép« életformája iránt, ha kultuszt űz a tanulatlan »östehetségek«-ből, ha hangoztatja a vezető osztály, a gazdagok, az urak, a városiak életformájának a sivárságát, anélkül hogy eszébe jutna, akarná vagy tudná a maga életformáját az egyszerű élet hangoztatott értékeihez igazítani.” VT I. 232-233.p.¹⁷

Csejtei Dezső Ortega y Gasset megjelenését kutatja a Németh László-i és Bibó István-i

munkásságban. A szerző „filozófiai esszé” és az „irodalmi esszé” szerencsés találkozásaként ábrázolja Ortega magyarországi beszivárgását. A többek által is bemutatott ortegai életút novuma a válságirodalom szerzői köréből való kiemelés s a filozófus társadalomformáló szerepének megerősítése. A bibói ouvre-ben fellelhető hatásokat, illetve párhuzamokat három egymásra épülő körben – „antropológiai – társadalomfilozófiai mag”, „nemzeti létezéssel kapcsolatos problémák”, „Európa-probléma” – határozza meg Csejtei. Vizsgálódását az elit probléma kifejtésével nyitja meg, melyben több hatást feltételez, mint amennyit egyértelműen bizonyított volna. Utalok ezalatt az elit és nélkülözhetetlenségének kérdésére, s még inkább az elit aszketikus jegyeinek vizsgálódására, melyben a párhuzamon túl hatást is feltételez Csejtei.¹⁸ Azonban érzésem szerint Bibónál a folytonos erőfeszítés, a kiszelektálódás elleni küzdelem kényszere hangsúlyos, míg Ortegánál nem a szelekció elleni félelem adja a folytonos erőfeszítés szükségességét. Nem lehet, hogy az elit és célképzet meglétének párhuzamosításában megfogalmazott különbségek mélyebbek, mint az alkati azonosság? Érzékletes azonban az elit szerepének a két szerző közötti különbségének a megformálása. Továbbá Csejtei érzékenyen tapintja ki az antropológiai őssejt különbségeit, hogy amíg Bibónál a félelem leküzdése az „európai létezés” értelme, addig Ortegánál a „teremtő aktivitás” e lét értelme, viszont mind a kettőjüknél jelentkezik az egységes fejlődésfolyamatban való szemlélődés. A realitás iránti igényük, a francia forradalom megítélésének hasonlósága mellett Csejtei Dezső is kiemeli, hogy „Bibó gondolkodói útját a '40-es évek elejétől egy fokozatosan erősödő radikalizálódás jellemzi”.¹⁹

Kovács Gábor Guglielmo Ferrero Bibó Istvánra gyakorolt hatását vizsgálja. A témaválasztás nem újszerű, a hatásvizsgálatok egyik kiemelt témája Ferrero, aki azon kevés szerzők egyike, akire Bibó explicit hivatkozik. A kérdés az lehet, hogy mennyiben tud újat nyújtani e tanulmánytöredék²⁰ az előzőekhez képest. A szerző a Bibónál kitapintható ferrerói ihletésű politikai cselekvés útját kívánja kimutatni. A tanulmány bevezetőjében egy regénytöredékben megírt, '44-ben vívódó Bibó-képpel nyit, melyből megtudhatjuk, hogy Ferrerót olvasva miként értékelődik fel Bibó szövegeiben a legitimitás stabilizáló ereje, illetve hogyan s miben lehet párhuzamosítani 1814-et 1945-tel. A '44–45-ös kép után hirtelen átúszunk a ferrerói alkotói munkásság bemutatására, melybe Kovács Gábor folyamatosan szövi bele a bibói kapcsolódási pontokat. Elsőként az 1930-as évekbeli metszéspontokat hívja elő Kovács Gábor. A tanulmány egyetlen konkrét vizsgálódás nélküli megállapítását fogalmazza meg a szerző, amikor felismerhetőnek véli Bibó nemzetközi jogi és politikaelméleti korai írásaiban a ferrerói probléma-feltevés és azok módjainak hatását. Az ezt követő feltáró munka azonban világos s egyértelmű konklúziókat tartalmaz a megfelelő hatásvizsgálatokkal alátámasztva. A Dénes Iván Zoltán által először publikált Bibó Ferrero-rekonstrukcióit²¹ Ferrero s Bibó egyéb munkáinak párhuzamosításából s adott helyeken történő egymásra fókuszálásából tudhatjuk meg, hogy miként s mennyiben épül be Bibó gondolatvilágába a félelem, a politikai és szociálpszichológia, a francia forradalom, a demokrácia étékelése, a politikai viszonyok vizsgálatainak ferrerói gondolatmenete, s ezzel együtt választ kaphatunk, hogy miképpen lehet együttszemlélni 1814-et 1919–20-szal. Kovács Gábor szintén reagál Ungváry Krisztián kritikájára. Azonban ő Lugosi Andrásról eltérően határozottan megfogalmazza, hogy „bizonyos ahistorikus jelleg” fedezhető fel az olyan „okoskodásban”, melyben „egyfelől egy, a maga idejében lezártan politikai szituációt utólag visszatekintve lezártként értelmezünk, másfelől pedig nem vesszük figyelembe annak a politikai mezőnek a sajátosságait és természetét, amelynek megváltoztatására Bibó írásaival törekedett.”²² Helytelen oldalszámozás nála is megfigyelhető a 19., 21., 36., 39., 44., 46., 56., 65., 67. hivatkozásnál.²³

Tóth László témaválasztása: Bibó István és Ravasz László szellemi kapcsolata. A „közvetlen szellemi kölcsönhatás” kimutathatósága nélküli hatásvizsgálat – a szerző szerinti – megalapozottsága, hogy „felelősségérzetük és problémaérzékenységük révén egyformán foglalkoztatták őket a magyar politikai és közélet neurotikus kérdései, csak éppen más szemléletmód felől közelítették meg a különböző problémákat”.²⁴ A tanulmányt olvasva azonban megfogalmazódik a kérdés, valóban kimutatható-e a hatás, avagy – ahogy az idézett szöveg tartalmazza – egyaránt jellemző volt Bibóra és Ravaszra a közélet kérdései iránti érzékenység, de ez még önmagában egymásra hatást nem feltételez. A hatásvizsgálat meggyőző eredményével adós maradt tanulmány azonban Bibó és Ravasz egymás mellett szemléléséből érdekes kapcsolódási pontokat hív elő. Az antropológiai, értékközpontú, moralizáló szemléletmódot; az emberi közösség és egyén kapcsolatában megjelenő érték- és tényelemek, avagy a Sein- és Sollen-probléma vizsgálódásait; az egyén és hatalom felett álló független transzcendens értékvilág európai társadalomfejlődésben betöltött szerepét; a keresztény–keresztyén egyházreform-konceptiót. Az azonban megállapítható, hogy a párhuzamok közös elemein túl jelentősebbek az eltérések, kiemelve a tanulmányból kiolvasható Bibó teológiai jellegű szemléletmódjának központi elemét. A tanulmány súlyozottsága szerint a fent említett Bibó-kép megfogalmazásán túl nagyobb szerepet kap a Ravasz László-i szellemiség rekonstrukciója. A zsidókérdés felvetésének módja s tartalma alapján is világosan kitűnik, hogy Ravasz László e kérdésben megfogalmazott állásfoglalásának neuralgikus pontjait szándékozik tisztázni a szerző.

Dénes Iván Zoltán tanulmányában – mely talán gondolati előmunkálat, avagy töredéke az Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság című művének – a metszéspontokat és a párhuzamokat vizsgálja Isaiah Berlin, Hannah Arendt és Bibó István alkotói munkásságában; mintegy elszakadva az idézetekkel állító témavezetéstől. A centrális kérdés a szabadságfelfogásuk és a demokráciaértelmezésük. A félelem szülte agresszió megfékezésére kialakított európai társadalomszerveződési kísérletet a személyes uralom szakszerű és személytelen szolgálattá szelídítési folyamatának szükségszerűségét rekonstruálja a történetfilozófiai háttér sejtetésével. Kiemelve a demokratikus önszerveződés élményének szükségességét, hogy a szabadságjogok és a demokrácia ne pusztán deklaratív eszme maradjon. Miközben a bibói szabadság és egyenlőség intézményes kereteinek biztosítási folyamatát rekonstruálja, beemeli Hannah Arendtet és Isaiah Berlint. E leírás mintha a szerző saját véleményeként fogalmazódna meg. Dénes Iván Zoltán párhuzamba állítva mutatja be a francia forradalom örökségeként megjelenő, fasiszta s marxista – leninista totalitarizmusokban a szabadság fogalmának torzulásait, majd azt, hogy miként fűződik egybe a nemzet s a szabadság ügye. Konklúzióként megállapítja, hogy Bibó szabadság fogalma nem lehet transzcendens, s közvetlen hatás a három szerző között nem tapintható ki, ugyanakkor Bibó republikanizmusát Hanna Arendt koncepciójával, míg a magában foglalt egyéni szabadságot Isaiah Berlinnel kapcsolja össze.

A kötet végén két forrás is helyet kapott. Zsidai Ágnes fordításában megjelent Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás című Bibó István-tanulmány, amely németül 1937-ben már megjelent, mint azt megtudhatjuk Balogh Iván dolgozatából.²⁵ A fordító ugyanis sehol sem jelezte a mű eredeti megjelenésének, illetve a kéziratnak a megtalálási helyét. Tóth László közreadásában megjelenő bibói három verselemzés zárja a kötet anyagát, melyre tanulmányában a teologikus Bibó-kép megfogalmazása kapcsán többször is utal.

A kötet anyaga, mint az ezt megelőző kettő, a Bibó István-i életművében folytonosan jelenlévő kérdéskör köré szerveződött. Az eltérő megközelítési módok a gondolat többoldalú megközelítését tették lehetővé, s a megjelenő polémián való töprengés élményét adják az olvasónak. A felmerülő kritikai észrevételek sajnálatos módon többször

formai problémákra világítanak rá, de véleményem szerint a pontos hivatkozás követelményét nem lehet megkerülni. A bevezetőben Dénes Iván Zoltán jelezte, hogy utolsónak jelentettek meg tanulmánykötetet, így számomra kérdésessé vált a kutatáshoz elengedhetetlen forráskiadásnak teret engedő fórum megléte.

Jegyzetek

1 A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993.

2 A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Osiris Kiadó, Bp., 1999.

3 Balogh Iván: Bibó a közösségi (politikai) hisztériákról. Forrás, 1995/12. 22-44.p.

4 VT I.: 5-147.p.

5 Balogh Iván: Bibó István társadalomelméleti előfeltevései. (Az egyensúly problémája) In: Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2001. 13-14.p.

6 Kiemelés tőlem.

7 Megtalálni a szabadság rendjét. 71-73.p.

8 Uo. 76.p.

9 Uo. 77.p.

10 Uo. 109.p.

11 Kiemelés tőlem.

12 Megtalálni a szabadság rendjét. 161.p.

13 Uo. 200 – 201.p.

14 Uo.: 202.p.

15 Uo.: 207.p./ 120. hivatkozás

16 VT I. 183 – 201.p.

17 Kiemelések tőlem.

18 Megtalálni a szabadság rendjét. 223.p.

19 Uo. 227. p.

20 Hivatkozva Kovács Gáborra. Uo. 261.p. / 1. hivatkozás

21 Dénes Iván Zoltán: „A politikai kalandorság természete. Bibó István Ferrero–rekonstrukciói”. Beszélő, 1996. december

22 Megtalálni a szabadság rendjét. 259.p.

23 Uo. 262-264.p.

24 Uo. 265.p.

25 Uo. 57.p. / 37. hivatkozás

<http://www.forrasfolyoirat.hu/0210/kissandor.html>